
XIII. YÜZYILIN BAŞLARINDA BAĞDAT ŞEHRİNDE SOSYAL DURUM

Fatih GÜZEL¹

Öz

Sosyal durum bir toplumu oluşturan unsurların ırk, din ve hatta ekonomik yaşantılarına göre gruplandırılması, bu grupların birbiri ile olan ilişkileri, toplumun aile yapısı, en üst tabakadan en alt tabakaya kadar bireylerin yaşam tarzları, ekonomik hayatları ve kaynakları, merasimler, evler, evlerde kullanılan eşyalar, yiyecekler, içecekler kısacası toplumun genel görüntüsüne denir. XIII. yüzyılın başlarında Bağdat şehri dünyanın dört bir yanından farklı dillerde, ırklarda, inançlarda insanın toplandığı, bin bir gece masallarına konu olan bir milyonu aşkın nüfusuyla devasa bir şehir görünümündeydi. Bağdat şehri her ne kadar zenginliğin ve şatafatın merkezi gibi görünse de farklı kültür ve inançların buluşma noktası olması hasebiyle aynı zamanda bir çatışma ve kargaşa merkezi durumundaydı. Bağdat şehri İslâm dünyasının merkezi olma durumunu Moğolların 1258 yılındaki saldırısına kadar muhafaza etmiştir. Moğollar tarafından ağır tahribata uğratılan Bağdat şehri bir daha eski şatafatlı günlerine dönememiştir. Bu çalışmamızda XIII. yüzyılın başlarında Bağdat şehrinin görünümü ile halkının dinî, sosyal ve ekonomik yapısını ele almaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Abbâsîler, Bağdat, Sosyal Durum, Sosyal Tabaka, XIII. yüzyıl.

¹Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çankırı-TÜRKİYE, e-posta: fatihguzel75@hotmail.com

THE SOCIAL SITUATION IN BAGHDAD CITY AT THE BEGINNING OF THE XIII. CENTURY

Fatih GÜZEL

Abstract

It is meant with the social situation that grouping the elements which composes society according to its race, religion and economic life; the relationships of these groups with each other, the family structure of society, lifestyles of individuals from the top to the bottom, economic life and resources, ceremonies, houses, goods used in homes, foods, drinks, shortly general view of society. At the beginning of the XIII. century, Baghdad city looked like a huge city with a population of over one million from all over the world subjected to Arabian Nights, and with people from different languages, races, beliefs. Although the Baghdad city may seem like the center of wealth and luxury, it was also center of conflict and chaos as a result of being the meeting point of different cultures and beliefs. Baghdad city preserved its feature of being center of the Islamic world till Mongol attacks in 1258. Baghdad city suffering heavy damage by Mongols, never turned back to old prosperous days. In this study, we will handle the view of Baghdad city and social, religious, economic structure of its people at the beginning of XIII. century.

Keywords: Abbasids, Baghdad, Social Situation, Social Layer, XIII. century.

Şehirde Yaşam

Abbasi Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından kurulan Bağdat şehri Dicle nehrinin her iki yakasında 33' 26' 18' kuzey enlemi ile 44' 23' doğu boylamı üzerinde yer almaktadır. Kuruluşundan Abbâsî Devleti'nin 1258 tarihindeki yıkılışına kadar hilafet merkezi olarak kalmıştır. Kuruluşundan itibaren devlet merkezi olmasına rağmen Bağdat şehirde sosyal yaşam yeterince araştırılmamıştır. Bu durum, İslâm tarihçilerinin alaka ve dikkatlerini daha ziyade halifenin ve saray etrafında cereyan eden olaylara yoğunlaştırmaları nedeniyle halkın ekonomik ve sosyal hayatını gösteren anlatımlardan mahrum durumda kalmamızdan kaynaklanmaktadır. Özellikle de XIII. yüzyılın başlarında Irak'ta siyasî karışıklıkların ön plana çıkması nedeniyle sosyal hayat daima değişikliklere maruz kalmıştır. Ancak Abbâsî toplumu genel yapısı itibarıyla yüksek tabaka “et-Tabakatü'l-Hassa” ve alt tabaka “et-Tabakatü'l-Âmme” olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır. Bu iki tabaka daha ziyade “Havas” ve “Avam” olarak zikredilmektedir.² Havas tabakası, halifenin ailesi, Abbâsî soyundan gelenler, Tâlibî soyundan gelenler, devlet adamları, askeri erkân, halifenin yakın arkadaşları, halifenin hizmetçileri, hatta azatlı köleleri, âlimler, şairler, zengin tüccarlar ve bütün bu sayılanların çocuklarını kapsamaktadır. Bu sınıfa Arapçada “Eşrâf” denilmektedir. Eşrâf kesimine mensup olan kimseler halife ile daha ve rahat görüşebilirler, saraya kendilerine has bir kapıdan girerler ve sarayda özel odalarda ağırlanırlardı. Hatta saraya geldiklerinde binekleri için dahi özel ahırlar inşa edilmişti.³ Toplumun en üst kesimini oluşturan Abbâsî hanedanına mensup kişiler hilafet sarayındaki köşklere müreffeh bir hapis hayatı yaşarlardı.⁴

Avam tabakası ise, halkın ekseriyetini teşkil ediyordu. Sarayda onların kabulünde kullanılan kapılar mevcuttu. Aynı şekilde, onların yemek yiyecekleri mutfaklar belirlenmişti. Bu tabaka; sanatkârlar, ustalar,

² Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, trc. İsmail Yiğit, Nusreddin Boilelli. İstanbul, 1986, VI, 337.

³ Hüseyin el-Hac Hasan, *Hadaratü'l-Arab fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Beyrut, 1994, 15-17; Şevkî Dayf, *el-Asru'l-Abbâsîyyi's-Sâni*, Kahire, 2001, 53.

⁴ İbn Cübeyr, Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed el-Kinânî el-Belensî, *Endülüsten Kutsal Topraklara Yolculuk*, çev. İsmail Güler, İstanbul, 2003, 165.

tüccarlar, çiftçiler, askerler ve kölelerden meydana geliyordu. Bu tabakaya mensup olanlar, genel olarak, daha az kültürlü ve dinî işlerinde daha az malûmat sahibi olurlardı. İbnü'l-Cevzî, Bağdat halkının, her ne kadar Arap toplumu potasında erimeleri sebebiyle hepsine birden "Arap" denilse de, Arap, Fars, Türk, Nabtî, Ermeni, Çerkeş, Kürt, Gürcü ve Berberi gibi, farklı ırk ve kavimlere mensup kabilelerin bir karışımı olduğunu zikreder.⁵ Toplumun temelini oluşturan *Kesibe* adı verilen çalışan ve üreten sınıf Araplar, İranlılar, Türkler, Rumlar, Ermeniler, Zenciler gibi çeşitli ırklardan oluşuyordu. Toplumun yükünü taşıyan bu insanlar genellikle fakir ve yoksul insanlardı.⁶

Makalemizde konu edindiğimiz dönemde Bağdat bir milyonu aşkın nüfusuyla bir metropol görünümündeydi. Dicle nehrinin iki yakasına yayılan Bağdat'ın doğu tarafı *Rusafe*, batı tarafı ise *Kerh* olarak adlandırılıyordu. Dicle üzerinde her iki yakayı bağlayan ahşap köprüler bulunuyordu. Ayrıca Rusafe ve Kerh arasında ulaşım binlerce küçük tekneyle sağlanıyordu.⁷ Bağdat'ın doğu yakası batı yakasından daha mamur haldeydi. Her iki yakada on yedi mahalle bulunuyordu. Bağdat'ta Şîî nüfus daha ziyade Kerh bölgesinde Sünnî nüfus ise Rusafe'de yoğunlaşmıştı. Bağdat'ta binlerce mescit bulunuyordu. Bu mescitlerin on birinde Cuma namazı kılınmasına müsaade edilmişti. Bağdat halkı temizliğe çok önemi verirdi. Hatta Bağdat'ta iki binden fazla hamam olduğu kaynaklarda yer almaktadır.⁸ Bağdat aynı zamanda bir ilim merkeziydi, otuzdan fazla medrese ve onlarca büyüklü küçüklü ribat bulunuyordu.⁹

XIII. yüzyılda Bağdat'ta yüksek tabakadan insanlar konfor içinde yaşarken çoğunluğu oluşturan alt tabakadan insanlar hayatta kalma mücadelesi veriyorlardı. Bağdat'ta halkın çoğunluğu çatısı sazdan yapılmış, tek katlı evlerde oturuyordu. Ev sahibi olamayanlar barınma ihtiyaçlarını ev kiralararak karşıyorlardı. Bazen birkaç aile bir araya

⁵ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*, thk.Süheyl Zekkar, Beyrut, 1985, VIII, 70.

⁶ Hitti, Philip Khuri, *İslam Tarihi: Siyasi ve Kültürel*, trc. Salih Tuğ, İstanbul, 1980, II, 526.

⁷ İbn Cübeyr, 164.

⁸ İbn Cübeyr, 167.

⁹ Muhammed Abdülazîm Ebü'n-Nasr, *el-Evkâf fi Bağdâd fi Asr'i-Abbâsî es-Sânî*, Kahire, 2002, 52.

gelerek bir evi kiralyıyorlardı. Fakirlerin evlerinin çatısı sazdan, duvarları çamurdandı. Ekonomik durumu biraz daha iyi olanların evlerinin çatısı ağaçtan, duvarları ise kireç sıvalıydı. Zenginlerin evleri pahalı tik ve sac ağacından mamul keresteyle yapılıyordu. Fakirlerin evleri bir ya da iki odalıyken zenginlerin evleri iki hatta üç katlıydı.¹⁰

Bağdat'ta halkın temel besini hububattı. Bakla ucuz olması ve bol yetişmesi sebebiyle en fazla tüketilen bitkilerdendi. Zenginlerin ekmeği buğday unundan fakirlerin ekmeği ise arpa unundan yapılıyordu. Zenginler yemeklerinde koyun etini tercih ederken fakirler sığır eti onu bulamayanlar da hayvanların sakatatlarını yerlerdi. Yiyecek bulamayan fakirler ise mescitlere ve sosyal hizmetler veren ribatlara sığınarak barınma ve yiyecek ihtiyaçlarını karşılıyorlardı.¹¹

Bağdat'ta ahlaki seviye oldukça düşüktü. Bu dönemde Bağdat'ı ziyarete eden İbn Cübeyr halkın ahlakını beğenmediğini yazmaktadır. Toplumda içki tüketimi de yaygındı. Halife Nâsır li- Dinillâh toplumu ahlakını bozucu eğlence merkezlerinin ve içki satan dükkânların kapatılmasını emretmiştir.¹²

Bu dönemde savaşlardan ve siyasî kargaşalardan dolayı kırsal alan boşalmış, tarım arazileri atıl kalmış, sulama kanalları bozulmuş, buna bağlı olarak da tarımsal üretim azalmış, gıdaları da fiyatları yükselmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh halkın hayat standardını yükseltmek ve yiyeceğe erişimini kolaylaştırmak amacıyla zirai reformlar yapmıştır. Harabe hale gelen tarımsal sulama kanalları yeniden onarılmış, köylülere tohum ve maddi destek sağlanmış, buna bağlı olarak da tarımsal üretim artmıştır. Halife Nâsır li-Dinillâh halkın temel gıdası olan hububatların fiyatlarını kontrol altında tutmuştur. Halife, hububat fiyatlarını kontrol altında tutabilmek için devlet tahıl depolarının ticaret yapmasına müsaade etmiş, askerlerin maaşlarını tahıl cinsinden ödeyerek piyasaya bol miktarda tahıl

¹⁰ Adam Mez, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Rabi' el-Hicrî = Asrû'n-Nehda fi'l-İslâm*, trc. Muhammed Abdülhâdi Ebû Rîde, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, ty. II, 221.

¹¹ Hasan İbrahim Hasan, III, 448.

¹² İbnü'l-Cevzî, IX, 197.

girmesini sağlamıştır. Halifenin bu çabaları sonucunda 596/1198 yılında buğdayın kur'u 15 dinar, arpanın kur'u 6 dinar iken¹³ on yıl sonra 605/1208 yılında buğdayın kur'u 7 dinara, arpanın kur'u ise 3 dinara düşmüştür.¹⁴

Abbâsîlerin siyasî bağımsızlıklarını elde etmek için önce Selçuklularla sonra Harezmşahlar ve Moğollarla yıllarca süren mücadeleler yapması, halkın üzerine ağır vergi yüklerinin binmesine sebep olmuştur. 622/1225 yılında vefat eden Nâsır li-Dinillâh'ın hilafetinin son dönemlerinde halkın durumuyla alakalı bilgileri yerine halife olan Zâhir'e yapılan zulüm ve haksızlık şikâyetlerinden öğreniyoruz. Örnek olarak Bakuba halkından başlangıçta 10 bin dinar vergi alınırken daha sonraları vergi miktarı 80 bin dinara yükseltilmiştir. Bakubalılar, Zâhir'e müracaat ederek kendilerinden alınan verginin düşürülmesi talebinde bulunmuşlardır.¹⁵ Yine Halife Zâhir, Vâsıt'tan haksız yere toplanan 100 bin dinar verginin geri dağıtılmasını emretmiştir.¹⁶

Halife Zâhir'in babası Nâsır li-Dinillâh döneminde uygulanan vergi toplama sisteminden vazgeçmesi devlet adamları tarafından devletin ekonomik olarak zayıflayacağı yönünden eleştirilmesine sebep olmuştur. İlerlemiş bir yaşta halife olan Zâhir, devlet adamlarının bu eleştirisine; “ ben satıcı olarak dükkânımı ikindiden sonra açtım. Bırakınız istediğim gibi hayır ve hasenatta bulunayım. Ne kadar yaşayabilirim ki!” şeklinde cevap vermiştir.¹⁷

Ticari Hayat

Bağdat coğrafi konumu, hilafet merkezi oluşu ve nüfus yoğunluğu sebebiyle bir ticaret merkezi idi. Dünyanın dört bir yanından gelen tüccarlar mallarını hiçbir zorlukla karşılaşmaksızın İslam devletinin

¹³ İbnü's-Sâî, Ebû Talib Taceddin Ali b. Eceb b. Osman, *el-Câmiü'l-Muhtasar fi Unvâni't-Tevârih ve Uyûni's-Siyer*, nşr. Mustafa Cevad, Matbaatü's-Süryaniyye el-Katolikiyye, Bağdat, 1934, IX, 18.

¹⁴ İbnü's-Sâî, , IX, 269.

¹⁵ İbnü'l-Esîr, İzzüddin b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ebü'l-Fida' Abdullah el-Kâdî, Dârü'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, X, 453.

¹⁶ İbnü'l-Esîr, X, 455.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, X, 455.

başkenti sayılan Bağdat'a getirebiliyorlardı. Devlet ticaret yollarının inşası, korunması ve tamirine büyük önem veriyordu. Hükümetin istikrarlı olduğu dönemlerde yollar güvenli oluyor, ticari mallar Bağdat pazarına emniyetli bir şekilde ulaşıyordu. Irak'ın nehirlerle bölünmüş olması nedeniyle köprülere büyük önem veriliyordu. Ancak askeri kaygılar nedeniyle nehir ve kanalların üzerine taş köprüler inşa edilmiyordu. Bu maksatla "cısır" adı verilen birbirine kalın zincirlerle bağlı gemilerden oluşan köprüler yapılıyordu. Çoğu zaman bu köprüler gümrük noktası olarak kullanılıyordu.¹⁸

Dünyanın dört bir yanından getirilen mallar Bağdat'ta bulunan "sûk" adı verilen çarşılarda satılıyordu. Şehirdeki meslek grupları mesleklerinin korunması, birlik ruhunun hissedilmesi, mesleki yardımlaşmanın sağlanması gibi sebeplerle, bir araya gelerek ortak çarşı ve pazar kurmuşlardı. İpekçiler (Kazzazin), dericiler (Harrazin), balıkçılar (Semmakin), kasaplar (Cezzarin) gibi meslek gruplarının kendilerine ait çarşıları ve teşkilatları bulunuyordu. Meslek grupları Şeyh adını verdikleri bir liderin başkanlığında sendika (lonca) şeklinde organize olmuşlardı. Yaşlı ustaların arasından oy birliği ile seçilen şeyh lonca üyeleri arasındaki problemleri çözümler, olağanüstü durumlarda lonca'yı harekete geçirir, devletle vergi pazarlığı yapar, çarşıda dükkân açılmasına ancak o müsaade ederdi. Üreticiler tüccarları genellikle emek hırsızı olarak görürlerdi. Genellikle fakir işçiler arasında taban bulmuş olan Ayyarlar devlet otoritesinin zaafa uğradığı dönemlerde zengin tüccarların evlerini ve işyerlerini yağmalayarak fakirlere dağıtırlardı.¹⁹

Her esnaf ve zanaat grubunun ayrı bir çarşının olmasının olumlu ve olumsuz yönleri vardı. Devletin çarşıları denetlemesini kolaylaştırması, tüccarlar arasında rekabet ortamını sağlaması, fiyatların rekabete bağlı olarak dengelenmesi, karaborsaya engel olması, müşterinin kısa zamanda en kaliteli mala en uygun fiyatla ulaşması aynı esnaf grubunun bir çarşıda bulunmasının olumlu yönlerindedir. Bu durumun olumsuz yönleri ise müşterinin bütün

¹⁸ Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, İstanbul, 1972, 359.

¹⁹ Franz Taschner, "İslam Ortaçağında Fütüvvet", İktisat. Fak. Mec., İstanbul, 1953, XV, 10

ihtiyaçlarını karşılamak üzere Bağdat'ın dört bir yanına dağılmış olan çarşıları gezmek zorunda olması, esnaf gruplarının lonca teşkilatları halinde teşkilatlanarak, kendi haklarını savunmak üzere merkezi hükümete dahi kafa tutması, bu uğurda silaha dahi sarılmasıdır.

Bağdat pazarlarına dünyanın her yanından gerek deniz yoluyla gerekse kara yoluyla mallar getiriliyordu. Örneğin Çin'den kâğıt, mürekkep, çelik, porselen, eyer, keçe, geliyordu. Çin malları Bağdat pazarlarında bolca bulunmasına rağmen fiyatları oldukça pahalıydı.²⁰ Bizans'dan Bağdat pazarlarına keten elbise, kilim, güzel kokulu bitkiler, zambak, sakız ağacı reçinesi, altın- gümüş kaplar, ilaçlar, badem ve slav köleler getiriliyordu.²¹ Orta Asya'dan Bağdat pazarlarına sabun, halı, demîr, kurşun, kürk, çeşitli kuşlar, kılıçlar, bıçaklar, ok-yay ve Türk köleler getiriliyordu. Mısır'dan ise Debiki ismiyle meşhur olan Mısır fuları, keten dokumalar, pirinç, buğday, bakır, altın, gümüş, Yâkût ve zümrüt gibi değerli taşlar, hazır giyim ürünleri ve Habeş köleler getiriliyordu.²²

Ya'kubî, Bağdat'taki ticari faaliyetler hakkında şu bilgileri vermektedir; “Yakın ve uzak çeşitli beldelerden insanlar Bağdat'a göçtüler. Uzak bölgelerin insanları da kendi memleketlerinde ondan etkilendiler. Etkilenen sadece şehirdeki halk değildi, arazileri, ticarethaneleri ve iş yerleri de bundan etkilendi. Dünyanın herhangi bir yerinde olmayan unsurlar Bağdat'ta bir araya geldi. Kara ve nehir yoluyla gıda maddeleri buraya getirilmekte, alışveriş kolaylaşmakta ve her türlü ticaret gerçekleşmektedir. İslâm dünyasının batısından ve doğusundan ayrıca İslâm dünyasının dışından Hind, Sind, Çin, Tibet, Deylem, Hazar ve Habeş'in malları buraya gelmektedir. Bu ülkelerin tacirleri yanlarındaki dünya zenginlikleri ile beraber Bağdat'a gelir ve dolayısıyla dünyanın bütün zenginlikleri burada toplanarak Bağdat'ı bir bereket dünyası haline getirdi. Bağdat'ta her ülke tacirlerinin

²⁰ Hitti, II, 527-528; Wilhem Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Târîhi*, çev. Enver Ziya Kartal, Ankara, 1975, 33-34; Johannes Hendrik Kramers, *İslam Medeniyetinde Coğrafya ve Ticaret*, İstanbul, 1934, 25.

²¹ Abdülaziz ed-Dûrî, *Tarihü'l-İraki'l-İktisadî fi'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî*, Beyrut, 1974, 164.

²² Dûrî, 140.

kendilerine ait mıntıkları bulunmaktaydı. Dünyanın başka bir şehrinde böyle bir şeyle karşılaşmak neredeyse imkânsızdı.”²³

Sanayi

Dünyanın dört bir yanında üretilen mallar ticaret yoluyla Bağdat’a geldiği gibi Bağdat’ta da sanayi üretimi yapılıyordu. Bağdat’ta birçok sanayi bölgesi bulunuyordu. Bağdat’ta dokuma sanayi çok gelişmişti. Lüks ipek dokumalar, çeşitli renklerde ipek elbiseler, pamuklu kumaşlar ve narin mendil dokumaları yapılıyordu.²⁴ Bazı mahalleler ürünleri ile meşhur olmuşlardı. Attabiyye mahallesi ipek ve pamuk ipliğinden dokunan çizgili Attabiyye elbiseleri ile meşhurdu.²⁵ Kerh bölgesinde bulunan Tüsterliler mahallesinde devlet ileri gelenlerinin ve zenginlerin tercih ettikleri Tüsteriyye elbiseleri imal edilirdi. Tüster elbiseleri dünyaca meşhur olmuştu. Dünyanın dört bir yanına ihraç ediliyordu.²⁶

Bağdat’ın Dâru’l-Kurz mahallesinde kâğıt üretimi yapılıyordu. Başlangıçta Semerkant’ta üretilen kâğıt zamanla Bağdat’a intikal etmişti. Bağdat’ta üretilen kâğıt zamanla Mısır parşömenini ortadan kaldırmıştı. Bağdat’ta üretilen kâğıdın büyük bir bölümü ihraç ediliyordu.²⁷ Bağdat’ta cam, çömlek, seramik sanayi de gelişmişti. Kaşânî ismi verilen seramik İslâm ülkelerine ihraç ediliyor, cami ve sarayların süslemesinde kullanılıyordu.²⁸

Bağdat çevresinde inşaat ve gemi sanayinde kullanılan katran üretimi de yapılıyordu. Kaynağından alınan katran balçık halinde toprağa seriliyor, kuruyunca kalıplar halinde kesilerek satılıyordu.²⁹ Bağdat’ta mücevherat ve kuyumculuk işi de çok yaygındı. İnci, safir, Yâkût, zümrüt ve elmas gibi değerli taşlar saray mensupları tarafından kullanılmaktaydı. Türkuaz ve akik gibi yarı değerli taşlar alt tabakanın rağbet ettiği taşlardı. Dünyanın farklı bölgelerinden ham olarak

²³ Ya’kubî Ahmed b. Ebû Ya’kub , *Kitabü’l- Buldan*, Londra, 1860, 18.

²⁴ Dûrî, 109.

²⁵ İbn Cübeyr, 180.

²⁶ Yâkût el- Hamevî, *Mu’cemü’l-Buldan*, Beyrut, 1977, II, 31.

²⁷ Yâkût, II, 472.

²⁸ Dûrî, 127-128.

²⁹ İbn Cübeyr, 171.

getirilen taşlar Bağdat'ta işlenerek takı haline getiriliyor ve satışa sunuluyordu.³⁰

Bağdat'ta üretim köle ve özgür işçiler yoluyla gerçekleştiriliyordu. Kesibe olarak adlandırılan çalışan ve üreten sınıf Araplar, İranlılar, Türkler, Horasanlılar, Rumlar, Zenciler gibi çeşitli ırklardan oluşuyordu. Bunların çoğunluğu fakir ve yoksul insanlardı. Özgür işçilerin bir kısmının kendine ait iş yerleri vardı. Bir kısmı evini dükkâna çevirmişti. Bir kısmı ise başkalarının yanında yevmiye ile çalışıyordu. Çok sayıda köle tarımda ve sanayi üretiminde işçi olarak kullanılmak üzere satın alınıyordu. Bazı köleler zanaat erbabı olarak yetiştiriliyordu. Köleler günlük kazançlarının bir bölümünü efendisine veriyor bir kısmıyla da zanaatlarını ve hayatlarını devam ettiriyorlardı.³¹

Bağdat'ın büyük nüfus kesafeti tüketime bağlı olarak üretimi de körüklüyordu. Bağdat'ta üretilen mallar daha ziyade orada tüketilirken daha ziyade sosyete kesimine hitap eden lüks eşyalar dünyanın her yerine Bağdat'tan ihraç ediliyordu. Ancak Bağdat'ın ürettiği mallar kendisine yetmekten uzak olduğundan daha ziyade Bağdat üretimi merkezi olmaktan ziyade bir ticaret ve tüketim merkezi idi.

Kırsal Yaşam ve Köylüler

Halkın çoğunluğunu kırsal alanda, köylerde yaşayan ve tarım ve hayvancılıkla uğraşan kesim oluşturmaktaydı. Köylerde yaşayan Müslüman halk zamanla şehirlere yerleştiğinden köylerde daha ziyade gayri müslim halk kalmıştı. Gayr-i müslim köylüler devletin ana gelir kalemlerinden biri olan haraç vergisini veriyorlardı.³² Gelir seviyeleri şehirdekilere göre oldukça düşük olan köylüler, sıkıntı ve yokluk içinde hayatlarını devam ettirmeye çalışıyorlardı. Abbâsî Devleti'nin içinde bulunduğu kargaşa sebebiyle de yüzyıllar boyu çalışılarak inşa

³⁰ Hitti, II, 535.

³¹ Fehmi Abdürrezzâk Sa'd, *el-Âmme fî Bağdad fi'l-Karneyn es-Salis ve'r-Rabi' el-Hicri*, Beyrut, 1983, 11-14.

³² Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslamiyye Târîhi*, ter. Zeki Meğamiz, İstanbul, 1971, V, 78.

edilmiş olan sulama kanallarının alt yapı sistemi çökmüş, buna bağlı olarak da üretim azalmıştı.³³

Köylüler sazdan ve kerpiçten yapılmış evlerde yaşıyorlardı. Çoğu zaman bu evler sağanak yağışlar ve seller neticesinde yıkılıyordu. Köylülerin ektiği arazilerin bir kısmı devletin bir kısmı da devlet adamları ve zenginlerindi. Devlet çoğu zaman vergiyi peşin almak için, köylüden vergi alma hakkını iltizam yoluyla başkalarına devrediyordu. Köylüler devlete peşin olarak verdiği vergiyi köylüden toplamanın çabasında olan mültezimin insafına kalyordu. Arazi bir zenginin ya da bir devlet adamının ise elde edilen mahsul üçe bölünürdü. Bir bölümü üretici köylüye bir bölüme toprak sahibine bir bölümü de vergi olarak devlete verilirdi.³⁴ Köylüler arazilerinde hububat, pamuk, şeker kamışı, susam, meyve ve sebze yetiştiriyorlardı. Köylerde az da olsa imalatta yapılıyordu. Bazı köylüler ürettikleri pamuktan kumaş dokuyarak elbise üretip satıyorlardı. Bazı köylüler de yetiştirdikleri çiçeklerden elde ettikleri esansları parfümcülere satıyorlardı.³⁵

Halife Nâsır li-Dinillâh hilafetinin ilk yıllarında köylülerin ekonomik durumunu düzeltmek amacıyla vergi indirimini yapmıştır. Tarımın desteklenmesi için kullanılamaz hale gelen su kanallarının tamir ve tadilatını yaptırmıştır. Halifenin bu teşebbüsleri neticesinde köylerde üretim artmış, Bağdat'ta pazara bolca mal gelmeye başlamış, köylü ekonomik olarak rahatlamış, tarımsal üretimin artışına bağlı olarak da şehirde gıda fiyatları düşmüştür.³⁶

³³ Andre Miquel, *Doğuştan Günümüze İslam Medeniyeti*, çev. Hasan Menteş, Ankara, 1991, I, 192.

³⁴ Mazaheri, 277.

³⁵ Bakır, Abdülhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında İriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000, 114.

³⁶ İbnü's-Sâî, Ebû Talib Taceddin Ali b. Enceb b. Osman, *el-Câmiü'l-Muhtasar fi Unvâni't-Tevârih ve Uyûni's- Siyer*, nşr. Mustafa Cevad, Bağdat, 1934, IX, 227; Hüseyin Ali Kays Muhammed el-Kaysî, *Tabîatü'l-Müctemai'l-Irakî fi'l-Asri'l-Abbâsî el-Müteehhira*, Bağdat, 2007, 56.

Kadınlar

Toplumun sayısal olarak yarısını, fonksiyonel olarak da temelini teşkil eden kadınların Abbâsî toplumunda görünürlüğü noktasında kaynaklarda yeterince bilgi bulunmamaktadır. Ancak Asr-ı saadete göre Hulefâ-i Raşidîn ve Emeviler dönemi göz önüne alındığında kadınlar İslâm toplumunda giderek toplumsal alandan soyutlanarak, evlere hapsedildiği de aşikârdır. Bu gerçek Abbâsî toplumunda da kadınların aleyhine gelişerek devam etmiştir.

Abbâsî toplumunda hür kadınların evlere kapatılması ve sosyal statüsünün düşmesinde en büyük amil olarak cariyeye kullanımın yayılması gösterilmektedir. Bu dönemde toplumun hemen hemen her kesiminde evlerde cariyeye kullanımı yaygındı. İslam hukukuna göre hür kadınlarla görüşmek kesin kurallara bağlanmış olması, erkeklerin cariyelerle rahatça konuşabilmesi, görüşebilmesi hatta erkeklerin onların güzelliklerini dahi inceleyebilmesi, eğlence arayan erkeklerin cariyelere yönelmesine neden olmuştur. Abbasi toplumunda hür kadınlar evde pişmiş ekmeğe, cariyeler ise pazar ekmeğine benzetiliyordu.³⁷ Bu kanaat cariyelerin çoğalmasına ve toplumsal mevkilerini hür kadınların aleyhine geliştirmelerine sebep oluyordu. Arap kadınlarına göre daha güzel ve eğitilmiş olan cariyeler erkeklerin ilgisini çekiyor, hür kadınların toplumsal mevkilerinin düşmesine sebep oluyordular. Buna bağlı olarak hür kadınlar evlere hapsediliyor, toplumsal alanlarda görünmeleri hoş karşılanmıyordu. Hür kadınların dünyası evlerinin duvarları ile sınırlıydı. Birkaçı hariç halifelerin annelerini cariyelerden oluşuyordu. Oğlu halife olan cariyeye adeta bir valide sultan edası ile devlet yönetiminde etkili oluyordu.³⁸

Abbâsîler zamanında kadın, yabancı erkeklerle bir arada bulunamazdı. Düzenlenen merasimleri ya kadınlara tahsis edilen odalardan ya da evinin damından yalnız başına veya kadın arkadaşlarıyla birlikte takip ederdi. Bağdat halkı, bir erkeğin komşunun penceresinden bakmasına kesinlikle izin vermezdi. Halkın gizli sırlarını ifşa edenler, onları

³⁷ Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin, *Murûcu'z-Zeheb*, thk. Kemal Hasan Mür'î, Beyrut, 2005, II, 229.

³⁸ Cihan Said Râcihî, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü fî Bağdâd min Bidâyetü'l-karni's-Sâdis el-Hicriyyi hatta Sukût-i Bağdâd senete 656/1258*, Mekke, 1437/2006, 131.

gizlice gözetleyenler, devlet tarafından şiddetle cezalandırılırdı. Muhtesip, evli olsalar dahi, erkeklerin sokaklarda kadınlarla bir arada yürümelerine izin vermezdi. Ancak kadın, camilerde vaaz ve konferanslar için tertip edilen toplantılara katılabilirdi. Bu durum, kadının ilim, kültür ve dinî prensipleri yerine getirme alanlarında, erkeklerden farklı olmadıklarını göstermektedir.³⁹

Giyim kuşam olarak kadınlar daha ziyade İran tesiri ile çarşaf kullanırlardı. Çarşaf bütün vücudu örtecek şekilde uzun olurdu. Kadınlar başlarına da ayrıca bir başörtüsü alırlardı. Yüksek tabakadaki kadınların giyimleri halkın giyiminden çok farklıydı. Kıymetli taşlarla süslenmiş elbiseler giyerlerdi.⁴⁰

Abbâsîlerin son döneminde damga vurmuş bir kadından bahsetmek oldukça zordur. Ancak Nâsır li-Dinillâh'ın annesi Zümrüt Hatun ve Halife Müstezî'nin cariyesi Benefşe Hatun devlet yönetiminde etkili olan kadınlardandı. Bu dönemde Cevher bt. Devamî (604/1207)⁴¹, Nimet bt. Ali (604/1207)⁴² ve Safiyye bt. Abdülcebbar (624/1226) gibi ilim ve tasavvuf yönünden meşhur olmuş bayanlarda bulunuyordu.⁴³

Köle ve Cariyeler

Sosyal tabakanın en altında ise köleler yer almaktaydı. İslâm eski bir müessese olan köleliği muhafaza etmiş, ancak kölelerin şartlarını ıslah etmiştir. Bir köle kendisini efendisinden azat etmek isterse bunu kolaylaştırmış ve ona yardımcı olmak için vakıf ve müesseseler kurmuştur. Köleler harp esnasında esir edilen veya barış zamanında satın alınmak suretiyle elde edilen gayr-i müslimlerden oluşmaktaydı. Kölelerin bir kısmı siyahi bir kısmı ise beyaz ırktandı. Beyaz ırktan olanlar Türk, Grek, Slav ve Ermeni soyundan geliyorlardı.⁴⁴ Köleler

³⁹ Cihan Said Râcihi, 340.

⁴⁰ Cihan Said Râcihi, 303.

⁴¹ Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhi'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, thk. Beşar Avad Maruf, Beyrut, 1424/2003, XIII, 91

⁴² Zehebî, XIII, 107.

⁴³ Zehebî, XIII, 765.

⁴⁴ Hitti, II, 524.

Bağdat'a Cellâbî,⁴⁵ Rakikî⁴⁶ gibi isimlerle anılan köle satıcıları tarafından dünyanın her tarafından getirilerek Bağdat'ın köle pazarı olan Sûku'-Râkîk de satılırdı.⁴⁷ Bağdat'ta köleler Nehhâs ismi verilen görevliler tarafından satışa sunulurdu.⁴⁸

Bağdat'ta satışa sunulan kölelerin bir kısmı imalat sanayinde işçi olarak kullanılırdı. Zanaatkâr olan köleler zanaatlarını icra eder, kazandıkları günlük hasılatın bir kısmını darîbe adında bir ücret olarak efendilerine öderlerdi. Darîbenin dışında kalan parayla da köleler hem hayatlarını hem de zanaatlarını devam ettiriyorlardı.⁴⁹

Kadın köleler ev hizmetlerinde aşçı, bebek bakıcısı, sütanne olarak kullanılıyordu. Kadın köleler olan cariyeler köle pazarlarında şarkı, şiir söylemek, sohbet etmek, ev işleri yapmak gibi özelliklerine göre ayrılırlardı. Cariyeler köle pazarında satışa sunulduklarında alıcı herhangi bir malı kontrol eder gibi cariyeyi kontrol ederdi. Farklı ırklardan köleler farklı özelliklerle meşhur olmuşlardı. Cinsellik için berberi köleler, ev muhafazası için Rum köleler, güzelliği için Türk köleler, çocuk sahibi olmak için İranlı köleler, sütannelik için ise zenci köleler tercih edilirdi.⁵⁰

Köle tacirleri iyi bir kar elde edebilmek için cariyelerin eğitimine önem verirlerdi. Köle satışına dair bir risale yazan Hıristiyan bir doktor olan İbn Butlan ideal bir cariyenin yetiştirilmesi hakkında şu bilgileri verir; “ Bir cariyeye dokuz yaşında memleketinden alınmalı, sonra üçer yıl Mekke ve Medine'de kalmalı, daha sonra kültürlü ve zarif bir şekilde yetiştirilmek üzere Irak'a getirilmelidir. Böylece bütün terbiye merhalelerinden geçtikten sonra yirmi beş yaşında

⁴⁵ Sem'anî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, y.y., 1980, II, 137.

⁴⁶ Semânî, III, 84.

⁴⁷ Semânî, III, 84; Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdullah, *Mu'cemü'l-Buldân*, Beyrut, 1977, II, 420.

⁴⁸ Semânî, V, 473.

⁴⁹ Mes'ûdî, IV, 343.

⁵⁰ Abdüsselam Termaninî, *er-Rıkkü Mazihî ve Hazıruhu*, Kuveyt, 1979, 90-91.

satıldığı zaman Medineli kadınların kadınlığını, Mekkeli kadınların zarıflığını, Iraklı kadınların kültürünü kendisinde toplamış olur.”⁵¹

Tarihsel süreçte Mısır ve İran bölgelerinde kurulan devletlerde yaygın olarak kullanılan hadım köleler Abbâsî sarayında da yaygın olarak kullanılıyordu. Daha ziyade erkek kölelerin girmesine müsaade edilmeyen halifenin haremi gibi bölgelerde istihdam edilen kısırlaştırılmış hadım köleler en pahalı kölelerdi. Hadım kölelerin pahalı olmasının sebebi kölelerin kısırlaştırılması aşamasında çoğunun ölmesiydi. Öyle ki hadım edilen otuz köleden yirmi sekizi bu işlemden sonra hayatını kaybediyordu.⁵²

Hilafet sarayında halifenin özel hizmetini gören köleler bulunuyordu. Halifenin özel mektuplarını taşıyanlara Beridî, halifenin odasını süpürenlere Ferrâş, halifenin içeceğini kontrol edenlere Sâki veya Şarâbî unvanı verilirdi. Hülâgu, Bağdat’ı ele geçirdiğinde hilafet sarayından yedi yüz cariye ile üç yüz hadım köle bulunduğu rivayet edilmektedir.⁵³ Halifelerin çoğunluğunun anneleri bu cariyelerdi. Halife anneleri olan cariye kökenli kadınlar devlet yönetiminde çok etkin idiler. Halife Nâsır li-Dinillâh’ın annesi de Türk asıllı bir cariye olan Zümrüt Hatun’dur. Halife Müstezi’nin diğer bir gözde cariyesi de Benefşe Hatun idi. Halife Nâsır li-Dinillâh’ın veliaht olarak belirlenmesinde bu iki cariyenin etkisi olmuştur.⁵⁴

Gayr-i Müslimler

İslâm toplumunda insanlar dini yönden Müslümanlar, Zimmîler olmak üzere iki gruba ayrılır. Müslümanlar devlete İslâm diniyle bağlı olan doğal ve tabii vatandaşlardır. Zimmîler, yaptıkları anlaşmayla

⁵¹ Muhammed Cebbar Beg, “*Abbâsî İdaresi Altındaki İslam Toplumunda Serfler*”, Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Der., 1987, sy. 7, 524.

⁵² Abdüsselam Termanini, 92.

⁵³ *el-Havâdisü'l-Câmiâ ve't-Tecâribü'n-Nâfia*, s. 88. Bu eser neşreden Beşşâr Avvâd Ma'rûf ve İmâd Abdüsselâm Raûf bu eserin yanlışlıkla İbnü'l-Fuvatî'ye nisbet edildiğini, aslında VIII. (XIV.) yüzyılda yaşamış adı bilinmeyen başka bir müellife ait olduğunu belirtmişlerdir. (neşredenin girişi, s. 10).

⁵⁴ Ebû Şâme, Şihabüddin Ebû Muhammed Abdurrahman b. İsmâil, *Terâcimu Ricâli'l-Karni's-Sâdis ve's-Sâbi*, thk. Muhammed Zahid Hasen el-Kevserî, Beyrut, 1947, 20.

Müslümanların korumasını kabul etmiş, İslâm Devleti'nin vatandaşı olan gayr-i müslimlerdir. Gayr-i müslimler kanun önünde Müslümanlarla eşit oldukları gibi bir ayrıcalık olarak isterlerse davalarını kendi mahkemelerine götürme hakkına da sahiptirler. Ancak gayr-i müslimler varlıklarının devamını sağlamak amacıyla İslâm Devleti'ne cizye olarak isimlendirilen vergiyi vermek zorundadırlar. Abbâsî yönetimindeki gayr-i müslimler Hristiyan, Yahudi, Sabii ve Mecusîlerden oluşuyordu.⁵⁵

Bağdat'ta bulunan gayr-i müslimler daha ziyade birlikte yaşama arzusundan dolayı kendilerine has mahallelerde oturuyorlardı.⁵⁶ Kırsal kesimde yaşayan gayr-i müslimler tarımla uğraşırken Bağdat'ta ikamet eden gayr-i müslimler daha ziyade ticaret ve zanaatla uğraşıyorlardı. Abbâsî toplumunda Hristiyanlar tıp alanında meşhur olmuşlardır. Halifelerin özel doktoru olan Hristiyanlar halifelere tesir ederek devlet yönetimi üzerinde etkili oluyorlardı.

Abbâsî hükümeti olan divanda çok sayıda Hristiyan üst düzey devlet görevlisi bulunuyordu. Şemsüddeve Ebü'l-Hayr Sehl b. Toma en-Nasrânî halifenin yakın çalışma arkadaşlarındandı. Şemsüddeve'nin iki kardeşi Fahrüddeve ve Tacüddeve ayrıca Ebu'l-Fadl Cibril b. Zetina, İbn Aşkar ve Ebu Galib b. Zetinde Abbâsî divanında kâtip olarak görev alan Hristiyanlardı.⁵⁷

Abbâsî sarayında hâcip olarak görev yapan Hristiyanlarda bulunuyordu. Dönemin tarihçisi İbnü's-Sâî, Kayser isimli bir hâcipten bahsetmektedir.⁵⁸ Yine aynı dönemde Ebü'l- Ganaim Nasr b. Sâve önce Vâsıt daha sonra Düceyl ve Dakuka bölgelerinde valilik yapmış bir gayr-i müslimdir. Halifenin memluklerinden Otamış'ın zehirlenerek öldürülmesi olayına iştirak ettiği suçlamasıyla 604/1207 yılında halife tarafından idam ettirilmiştir.

Abbâsî sarayında çok sayıda Hristiyan doktor bulunuyordu. Ebu'l-Hayr Mari b. Hibetullah (608/1212) halifenin özel doktorlarındandı.

⁵⁵ Yüzbekî, Tevfik Sultan *Târihu ehli'z-zimme fi'l-Irak*, Riyad, 1983/1403, 363.

⁵⁶ Yâkût, II, 495.

⁵⁷ *el-Havâdisü'l-Câmia ve't-Tecâribü'n-Nâfia fi'l-Mieti's-Sâbia*, 161.

⁵⁸ İbnü's-Sâî, IX, 26.

Halife 598/1212 yılında ağır bir hastalığa yakalanınca ancak Hristiyan doktor Ebu Nasr b. Said b. İsa'nın tedavisi ile iyileşebilmiştir. Halife kendisini iyileştiren Ebu Nasr'a hazineye giderek taşıyabileceği kadar altın almasını emretmiştir. Ebu Nasr halifenin hazinesinden 20 bin dinar almıştır. Halife, Ebu Nasr vefat edinceye kadar halife her yıl kendisine hediyeler göndermeye devam etmiştir.⁵⁹ 600/1204 yılında vefat eden Ebu'l-Ferec el-Mesîhî Bağdat'ın meşhur Hristiyan doktorlarındanıdır.⁶⁰ Ebu'l-Beka' en-Nîlî (608/1211) kadın hastalıkları konusunda uzman bir doktordu. Halifenin harem doktoruydu. Oğlu Ebu Ali de kendisi gibi doktordu.⁶¹

Gayr-i müslimlerin devlet yönetimindeki etkileri Müslüman din adamlarından bazılarını rahatsız etmiştir. Fakih Ebu Abdullah b. Fadlan halifeye bir mektup yazarak devlet yönetimindeki gayr-i müslimlerin amacının devleti sosyal ve ekonomik olarak zayıflatmak olduğunu, onların Müslümanlar üzerinde hâkim olmalarının dini kurallara uymadığını halifeye bildirse de halife, Ebu Abdullah'ın fikirlerini önemsememiştir.⁶²

Bağdat'ta çok sayıda Yahudi de yaşıyordu. Yahudiler daha ziyade Bağdat'ın Şemmâsiyye Mahallesi'ne yerleşmişlerdi. Ayrıca Bağdat'ta Derb'l-Yehud, Yahudi caddesi olarak bilinen bir cadde de bulunuyordu.⁶³ Başlangıçta boyacılık, dericilik, kasaplık, kuyumculuk gibi zanaatlarla uğraşan Yahudiler zamanla ticaretle uğraşarak toplumun en zenginleri arasına girmişlerdir. Öyle ki 601/ 1204-1025 yılında vefat eden Ebu Tahir b. Şebr, Abbâsî hükümetine borç veren zengin Yahudi bankerlerden biriydi.⁶⁴

XII. yüzyılın sonlarında Bağdat'ı ziyaret eden Yahudi seyyah Benjamin'e göre Bağdat'ta 40 bin Yahudi yaşıyordu. Bağdat'ta bulunan Yahudiler on cemaate bölünmüşlerdi. Her cemaatin bir başkanı bulunuyordu. Cemaat liderleri Pazartesi günü toplanarak

⁵⁹ İbn Ebî Usaybia Ebü'l-Abbas Muvaffâkuddin Ahmed b. Kâsım, *Uyünü'l-Enba' fi Tabakâti'l-Enbâ*, thk. Nizar Rıza, Beyrut, trz., 403.

⁶⁰ İbnü's-Sâî, IX, 101

⁶¹ İbnü'l-İbrî, 419.

⁶² Fiey, 359.

⁶³ Yâkût, V, 454.

⁶⁴ İbnü's-Sâî, IX, 128.

cemaatlerinin problemlerini görüşürlerdi.⁶⁵ Benjamin'le hemen hemen aynı dönemde Bağdat'ı ziyaret eden Ratisbon'lu Petachia ise Bağdat'ta bulunan bir Yahudi akademisinin sadece birinde 2 bin öğrenci olduğunu söylemektedir.⁶⁶ Ayrıca Petachia, Bağdat yakınlarında bulunan Ezekiel peygamberin kabrinde gerçekleştirilen çadırlar bayramı kutlamalarına her yıl 80 bin Yahudi'nin katıldığı bilgisini vererek, bölgede yaşayan Yahudi nüfus kesafetinden bahsetmektedir.⁶⁷ Modern tarihçiler Abbâsî yönetimindeki Bağdat'ta Moğol istilası sürecinde yaklaşık 10 bin Yahudi yaşadığını iddia etmektedirler.⁶⁸

Bağdat'ta Yahudî din adamı yetiştiren on akademi⁶⁹ ve otuz sinagog bulunuyordu.⁷⁰ Bütün Yahudilerin dini lideri *Re'sul-Calût* unvanını taşıyordu. Hz. Davud'un soyundan olma zorunluluğu olan *Re'sul-Calut*, Yahudi din adamları tarafından seçilir, halife tarafından tayin edilirdi. *Re'sul-Calût* Yahudilerin dinî, ahlakî, siyasî bütün meselelerinden sorumlu liderdi. Otoritesi Irak, İran, Suriye, Mısır, Anadolu, Horasan, Türkistan kısacası Müslümanların hâkim olduğu topraklarda yaşayan bütün Yahudiler üzerinde geçerliydi. *Re'sul-Calut*, bu bölgelere Yahudi din adamı ataması yapardı.⁷¹ Dünyayı her yerinden kendisine hediyeler gelirdi. Ayrıca *Re'sul-Calut* Yahudi esnafından pazar vergisi alırdı. Her Yahudi yıllık bir altın *Re'sul-Calut*'a vergi verdiğiinden *Resul-Calut* muazzam bir serveti kontrol ederdi.⁷²

Zengin Yahudiler ekonomik bağlantıları nedeniyle Abbâsî sarayı ile direkt bağlantı halindeydiler. Devlet ile Yahudi cemaatleri arasında vuku bulan problemlerde zengin Yahudi tüccarlar araya girerek

⁶⁵ Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri: Üç Kitada Ekonomik, Siyasî, Sosyal İlişkiler Azınlıklar, Dini Kurumlar*, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul, 2001, 65.

⁶⁶ Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, 99.

⁶⁷ Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, 104.

⁶⁸ Yusuf Rızkullah Ganime, *Nüzhetü'l-Müşak fî Târîhi'l-Yehud fi'l-Irak*, Bağdat, 1922, 129.

⁶⁹ Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, 65.

⁷⁰ Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, 112.

⁷¹ Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, 66.

⁷² Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, 101.

meselenin kendi lehlerine çözülmesi için çaba gösterirlerdi. Yahudiler ekonomiye olan katkılarından dolayı devlet idaresinde söz sahibi idiler.⁷³ Yahudi ve Hıristiyanların dışındaki gayr-i müslimler olan Sabiîler ve Mecusîler hakkında kaynaklarda yeterince bilgi bulunmamaktadır. Sabiîler çoğu zaman Hıristiyanlarla birlikte değerlendirilmiş, Mecusîler ise zamanla Müslümanlaşarak toplumun içinde erimişlerdir.

Sonuç

Sosyal durum bir toplumu oluşturan halk tabakalarının yaşam tarzları, iktisadi hayatları ve kaynakları, merasimler, evler, evlerde kullanılan eşyalar, yiyecekler, içecekler kısacası toplumun sosyal, dini, iktisadî genel görüntüsüdür. Abbâsî hilafetinin merkezi olan Bağdat şehri XIII. yüzyılın başlarında farklı etnik ve dini inanışta bir milyondan fazla insanın yaşadığı İslâm dünyasının en büyük şehri durumundaydı. Dicle nehrinin iki yakasına yayılan Bağdat şehrinin doğu yakasına “Rusafe” batı yakasına ise “Kerh” deniliyordu. Rusafe’de daha ziyade Sünnîler Kerh bölgesinde ise Şîîler ikamet ediyordu. Bağdat’ın her iki yakasında on yedi mahalle bulunuyordu. İslâm dünyasının ilim merkezi olarak kabul edilen Bağdat’ta otuz büyük medrese bulunuyordu. Bunun dışında yüzlerce ribat ve zaviyede ilim tedrisatı yapılmaktaydı. Bağdat’ta binlerce mescit bulunuyordu. Bunlardan on bir tanesi büyük Cuma mescitleriydi. Temizliğe büyük önem verilen Bağdat’ta iki binden fazla hamam bulunuyordu.

Coğrafi konumu sebebiyle Bağdat bir ticaret merkeziydi. Dünyanın her yerinden mallar Bağdat’ta küçükü büyüklü onlarca çarşıda satılıyordu. Meslek grupları Şeyh adını verdikleri bir liderin başkanlığında sendika (lonca) şeklinde organize olmuşlardı. Yaşlı ustaların arasından oy birliği ile seçilen şeyh lonca üyeleri arasındaki problemleri çözümler, olağanüstü durumlarda lonca’yı harekete geçirir, devletle vergi pazarlığı yapar, çarşıda dükkân açılmasına ancak o müsaade ederdi. Toplumun yükünü “Kesibe” adı verilen çalışan ve üreten sınıf genellikle fakir ve yoksul insanlar omuzluyordu.

⁷³ Arslantaş, Nuh, “Ortaçağ Yahudi Cemaatlerinin Dinî ve İdari Merkezi Olarak Bağdat”, İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyum, İstanbul, 2011, I, 330.

XIII. yüzyılda Bağdat zenginlerin konfor içinde yaşadığı fakirlerin yaşama mücadelesi verdiği bir şehir görünümündeydi. Bu dönemde savaşlardan ve siyasi kargaşalardan dolayı kırsal alan boşalırken şehir nüfusu gittikçe artmıştı. Kırsal alanın boşalmasıyla tarımsal üretim azalmış, gıda fiyatlarının artmasıyla da halkın gıdaya ulaşımı zorlaşmıştı. Bağdat'ta halkın temel besini hububattı. Bakla ucuz olması ve bol yetişmesi sebebiyle en fazla tüketilen bitkilerdendi. Zenginlerin ekmeği buğday unundan fakirlerin ekmeği ise arpa unundan yapılıyordu. Zenginler yemeklerinde koyun etini tercih ederken fakirler sığır eti onu bulamayanlar da hayvanların sakatatlarını yerlerdi.

Bağdat'ta halkın çoğunluğu çatısı sazdan yapılmış, tek katlı evlerde oturuyordu. Ev sahibi olamayanlar barınma ihtiyaçlarını ev kirilayarak karşıyorlardı. Bazen birkaç aile bir araya gelerek bir evi kirilayıyorlardı. Fakirlerin evlerinin çatısı sazdan, duvarları çamurdandı. Ekonomik durumu biraz daha iyi olanların evlerinin çatısı ağaçtan, duvarları ise kireç sıvalıydı. Zenginlerin evleri pahalı tik ve sac ağacından mamul keresteyle yapılıyordu. Fakirlerin evleri bir ya da iki odalıyken zenginlerin evleri iki hatta üç katlıydı.

Sosyal tabakanın en alt tabakada ise köleler yer almaktaydı. Bağdat'ta satışı sunulan kölelerin bir kısmı imalat sanayinde işçi olarak kullanılırdı. Kadın köleler ev hizmetlerinde aşçı, bebek bakıcısı, sütanne olarak kullanılıyordu. Kadın köleler olan cariyeler köle pazarlarında şarkı, şiir söylemek, sohbet etmek, ev işleri yapmak gibi özelliklerine göre ayrılıyorlardı. Farklı ırklardan köleler farklı özelliklerle meşhur olmuştular.

Makalemizin konusuna yakın bir tarihte 580/1184 yılında hac dönüşü Bağdat'ı ziyaret eden İbn Cübeyr, Bağdat halkının ahlaki yapısından da bahsetmektedir. Ona göre Bağdat halkı, kendini beğenen, başkalarını aşağı gören, yabancıları sevmeyen, kibirli, gururlu kimselerdi. Ticaretlerinde doğru değillerdi. Aldıkları borçları vermez, sözlerine riayet etmezlerdi. Hatta İbn Cübeyr Bağdat'ta halkın

durumunu şöyle ifade etmektedir; “Buradakilerin kötü davranışları, sanki şehrin havasına suyuna sinmiş.”⁷⁴

Bağdat'ta rahat bir yaşam süren gayr-i müslimler din, dil ve kültürlerini muhafaza etmişlerdir. Gayr-i müslimler daha ziyade birlikte yaşama arzusundan dolayı kendilerine has mahallelerde oturuyorlardı. Kırsal kesimde yaşayan gayr-i müslimler tarımla uğraşırken Bağdat'ta ikamet eden gayr-i müslimler ticaret ve zanaatla uğraşıyorlardı. Hristiyanlar devlet yönetiminde kâtip ve vali olarak görev almaktaydılar. Abbâsî toplumunda Hristiyanlar tıp alanında meşhur olmuşlardı. Halifelerin özel doktoru olan Hristiyanlar halifelere tesir ederek devlet yönetimi üzerinde etkili oluyorlardı.

Hristiyanların yanı sıra Bağdat'ta kırk binden fazla Yahudi yaşıyordu. Bağdat'ta on Yahudî din adamı yetiştiren akademi ve otuz sinagog bulunuyordu. Yahudi akademisinin sadece birinde iki bin öğrenci öğrenim görüyordu. Bağdat yakınlarında bulunan Ezekiel peygamberin kabrinde gerçekleştirilen çadırlar bayramı kutlamalarına her yıl 80 bin Yahudi'nin katılmaktaydı. Bütün Yahudilerin dini lideri *Re'sul-Calût* unvanını taşıyordu. Hz. Davud'un soyundan olma zorunluluğu olan *Re'sul-Calut*, Yahudi din adamları tarafından seçilir, halife tarafından tayin edilirdi. *Re'sul-Calût* Yahudilerin dinî, ahlakî, siyasî bütün meselelerinden sorumlu liderdi. Otoritesi Irak, İran, Suriye, Mısır, Anadolu, Horasan, Türkistan kısacası Müslümanların hâkim olduğu topraklarda yaşayan bütün Yahudiler üzerinde geçerliydi. Zengin Yahudi işadamları ekonomik bağlantıları nedeniyle Abbâsî sarayı ile direkt bağlantı halindeydiler. Devlet ile Yahudi cemaatleri arasında vuku bulan problemlerde zengin Yahudi tüccarlar araya girerek meselenin kendi lehlerine çözülmesi için çaba gösterirlerdi. Yahudiler ekonomiye olan katkılarından dolayı devlet idaresinde söz sahibi idiler.

Kısacası Bağdat dünyanın dört bir yanından farklı dillerde, ırklarda, değişik inançlarda insanların toplandığı devasa bir şehir görünümündeydi. Ticaret ve zenginliğin merkezi olarak bin bir gece masallarına konu olsa da aynı zamanda farklı kültür ve inançların buluşma noktası olduğundan bir çatışma ve kargaşa merkeziydi. XIII.

⁷⁴ İbn Cübeyr, 159.

yüzyılın başlarında Bağdat şehri dünyanın dört bir yanından farklı dillerde, ırklarda, inançlarda insanın toplandığı, bin bir gece masallarına konu olan devasa bir şehir görünümündeydi. Bağdat şehri her ne kadar zenginliğin ve şatafatın merkezi gibi görünse de farklı kültür ve inançların buluşma noktası olması hasebiyle aynı zamanda bir çatışma ve kargaşa merkezi durumundaydı. Bağdat şehri İslâm dünyasının merkezi olma durumunu Moğolların 1258 yılındaki saldırısına kadar muhafaza etmiştir. Moğollar tarafından ağır tahribata uğratılan Bağdat şehri bir daha eski şatafatlı günlerine dönememiştir.

KAYNAKÇA

Abdüsselam et-Termaninî, *er-Rıkku Mazihi ve Hazırûhu*, el-Meclisü'l-Vatani li's-Sekâfe ve'l-Fünun ve'l-Edeb, Kuveyt, 1979.

Adam Metz, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Rabi' el-Hicrî = Asrî'n-Nehda fi'l-İslâm*, trc. Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, ty.

Ali Mazaheri; *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, Varlık Yay., İstanbul, 1972.

Andre Miquel, *Doğuştan Günümüze İslam Medeniyeti*, çev. Hasan Menteş, Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara, 1991.

Arslantaş, Nuh, “Ortaçağ Yahudi Cemaatlerinin Dini ve İdari Merkezi Olarak Bağdat”, İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, İstanbul, 2011, I, 319-346.

Bakır, Abdülhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Bizim Büro Yay., Ankara, 2000.

Bosworth, C.E., “*el-Harizzmî'ye göre Bizanslıların ve Hıristiyanların Kulladıkları İdari ve Dini Ünvanlar*”, Süleyman Demirel Üniv. İlahiyat Fak. Der., 1995, sy. 2, s. 309-3019.

Cihan Said Râcihî, *el-Hayâtü 'l-İctimâiyyetü fî Bağdâd min Bidâyetü 'l-karni's-Sâdis el-Hicriyyi hatta Sukût-i Bağdâd senete 656/1258*, Mekke, 1437/2006.

Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslamiyye Târîhi*, ter. Zeki Meğamiz, doğan Güneş Yay., İstanbul, 1971.

Ebû Şâme, Şihabüddin Ebû Muhammed Abdurrahman b. İsmâil (665/1268), *Terâcimu Ricâli 'l-Karni's-Sâdis ve's-Sâbi'*, thk. Muhammed Zahid Hasen el-Kevserî, Dâru Kütübi'l-Melekiyye, Beyrut, 1947.

Fehmi Abdürrezzâk Sa'd, *el-Âmme fî Bağdâd fi'l-Karneyn es-Sâlis ve'r-Râbi' el-Hicrî*, el-Ehliyye, Beyrut, 1983.

Franz Taschner, *"İslam Ortaçağında Fütüvvet"*, İktisat Fak. Mec., 1953, XV, s. 3-32.

Hitti, Philip Khuri, *İslam Tarihi: Siyasî ve Kültürel*, trc. Salih Tuğ, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1980.

Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, trc. İsmail Yiğit, Nusreddin Bolelli. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1986.

Hüseyin Ali Kays Muhammed el-Kaysî, *Tabîatü 'l-Müctemai 'l-İrakî fi'l-Asri 'l-Abbâsî el-Müteehhira*, Daru'ş-Şuûni's-Sekâfe, Bağdat, 2007.

Hüseyin el-Hâc Hasan, *Hâdâratü 'l-Arab fi'l-Asri 'l-Abbâsî*, Müessesetü'l-Câmiyye, Beyrut, 1994.

İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed el-Kinânî el-Belensî, *Endülüsten Kutsal Topraklara Yolculuk*, çev. İsmail Güler, Selenga Yayınları, İstanbul, 2003.

İbn Ebî Usaybia Ebü'l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım, *Uyûnü'l-Enba' fî Tabakâti'l-Etubbâ*, thk. Nizar Rıza, Beyrut, Dârü'l-Mektebeti'l-Hayat, trz.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali (597/1201), *el-Muntazam fî Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*, thk. Süheyl Zekkar, Dâru'l-Kütüb, Beyrut, 1985.

İbnü'l-Esîr, İzzüddin b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebü'l-Fida' Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.

İbnü'l-Fuvatî, Ebü'l-Fazl Kemâleddin Abdürrezzâk b. Ahmed b. Muhammed Şeybânî, *el-Havâdisü'l-Câmia ve't-Tecâribü'n-Nâfia fî'l-Mieti's-Sâbia*, thk. Mehdî en-Necm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003/1424. (Eserin İbnü'l-Fuvatî'ye ait olduğu noktasında şüpheler vardır.). Bkz. DİA, XXI, 47-49.

İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Barhebracus Yuhanna, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, thk. El-Eb Anton es-Sâlihânî, Dâru'r-Râidi'l-Lübânî, Beyrut, 1983.

İbnü's-Sâî, Ebû Talib Taceddin Ali b. Enceb b. Osman, *el-Câmiü'l-Muhtasar fî Unvâni't-Tevârih ve Uyûni's-Siyer*, nşr. Mustafa Cevad, Matbaatü's-Süryaniyye el-Katolikiyye, Bağdat, 1934.

Jean Maurice Fiey, *Ahvâlü'n-Nasara fî Hilafeti Beni'l-Abbas*, Dâru'l-Maşrik, Beyrut, 1990.

Johannes Hendrik Kramers, *İslam Medeniyetinde Coğrafya ve Ticaret*, İlmî Eserler Serisi 5, İstanbul, 1934.

Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin, *Murûcu'z-Zeheb*, thk. Kemal Hasan Mür'î, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2005.

Muhammed Abdülazîm Ebü'n-Nasr, *el-Evkâf fî Bağdâd fî Asr'i-Abbâsî es-Sânî*, Aynu'd-Dirâsât, Kahire, 2002.

Muhammed Cebbar Beg, “*Abbâsî İdaresi Altındaki İslam Toplumunda Serfler*”, Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Der. 1987, sy. 7, 519-535.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, yy., 1980.

Şevkî Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyi's-Sâni*, Dâru'l-Maârif, Kahire, 2001.

Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri: Üç Kitada Ekonomik, Siyasî, Sosyal İlişkiler Azınlıklar, Dini Kurumlar*, çev. Nuh Arslantaş, Kaknüs Yay., İstanbul, 2001.

Wilhem Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Kartal, TTK, Ankara, 1975.

Ya'kubî Ahmed b. Ebû Ya'kub, *Kitabü'l- Buldan*, Londra, 1860.

Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdullah, *Mu'cemü'l-Buldân*, thk. Dâru's-Sâdir, Beyrut, 1977.

Yüzbekî Tefvik Sultan, *Târîhu UEhli'z-zimme fi'l-Irâk*, Riyad, Dâru'l-Ulûm, 1983/1403.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, thk. Beşar Avad Maruf, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1424/2003.